

ПСИХОЛОГІЧНИЙ АНАЛІЗ ПРОФЕСІЙНИХ СТЕРЕОТИПІВ У ПЕРІОД СУСПІЛЬНИХ ЗМІН

PSYCHOLOGICAL ANALYSIS OF PROFESSIONAL STEREOTYPES DURING SOCIAL CHANGE

Стаття присвячена аналізу проблеми соціальних стереотипів у період суспільних трансформацій. У статті розкривається сутність та основний зміст таких понять, як «соціальний стереотип» і «професійний стереотип». Проаналізовано стан вивчення проблеми соціальних стереотипів, стереотипів професії в науковій літературі, розкриваються основні аспекти вивчення цієї проблеми. Розглядаються як позитивні, так і негативні сторони соціальних стереотипів. Звертається увага й на деякі позитивні аспекти явища стереотипізації. Зокрема, необхідність пристосування до навколишнього середовища, що постійно змінюється, породжує стандартизацію поведінки та мислення. Особливо це є актуальним в умовах суспільних трансформацій. Переходячи в стереотипи, стандартизація спрощує взаємодію людей у звичних ситуаціях, підвищуючи її однозначність і визначеність. Стереотип є спрощеним сприйняттям дійсності, що функціонує в суспільній свідомості. Стереотип виникає у свідомості члена певної соціальної групи як результат багаторазового повторення зв'язку відповідних символів із відповідною категорією явищ. Отже, соціальні стереотипи є вдалим способом класифікації й систематизації матеріалу, спосіб зробити навколишній світ доступнішим для розуміння.

Наголошується на актуальності дослідження проблеми професійних стереотипів у період суспільних змін, оскільки такі зміни торкаються всіх сфер життєдіяльності людини, у тому числі й професійної, що загалом призводить до вдосконалення, а то й ускладнення різних сфер людської діяльності й підвищення вимог до її виконання з боку суспільства. Зазначені чинники, безумовно, впливають і на формування професійних стереотипів. Розкривається роль професійних стереотипів у професійній сфері діяльності особистості. Наголошується на тому, що професійні стереотипи полегшують опанування професійною діяльністю, прискорюють і підвищують ефективність роботи на початку професійної кар'єри, проте згодом можуть стати шаблонними схемами, які призводять до невіривного спрощення в діяльності, негативно впливають на прояви творчої активності в роботі. Висвітлено результати емпіричного дослідження, що стосуються вивчення уявлень про професійні стереотипи в студентів-психологів.

Ключові слова: соціальні стереотипи, професійні стереотипи, стереотипізація, професійна діяльність, суспільні трансформації.

The article is devoted to the analysis of the problem of social stereotypes in the period of social transformations. The article reveals the essence and main content of such concepts as "social stereotype" and "professional stereotype". The state of studying the problem of social stereotypes, stereotypes of the profession in the scientific literature is analyzed, the main aspects of studying this problem are revealed. Both positive and negative aspects of social stereotypes are considered. Attention is also paid to some positive aspects of the phenomenon of stereotyping. In particular, the need to adapt to a constantly changing environment creates a standardization of behavior and thinking. This is especially true in the context of social transformations. Moving into stereotypes, standardization simplifies the interaction of people in familiar situations, increasing its unambiguity and certainty. Stereotype is a simplified perception of reality that functions in the public consciousness. A stereotype arises in the mind of a member of a certain social group as a result of repeated repetition of the connection of the corresponding symbols with the corresponding category of phenomena. Thus, social stereotypes are a good way to classify and systematize the material, a way to make the world more accessible to understanding.

Emphasis is placed on the relevance of the study of professional stereotypes in times of social change, as such changes affect all spheres of human life, including professional, which in general leads to the improvement and even complication of various areas of human activity and increase the requirements for its implementation. These factors certainly affect the formation of professional stereotypes. The role of professional stereotypes in the professional sphere of personal activity is revealed. It is emphasized that professional stereotypes facilitate the mastery of professional activities, accelerate and increase the efficiency of work at the beginning of a professional career, but can later become stereotypes that lead to unjustified simplification of activities, negatively affect the manifestations of creative activity. The results of an empirical study concerning the study of ideas about professional stereotypes in students of psychology are highlighted.

Key words: social stereotypes, professional stereotypes, stereotyping, professional activity, social transformations.

УДК 159.95

DOI <https://doi.org/10.32843/2663-5208.2020.13-1.27>

Ткачишина О.Р.

к.психол.н.,
старший викладач кафедри психології
особистості та соціальних практик
Київський університет
імені Бориса Грінченка

Постановка проблеми. Сучасне життя характеризується динамічністю, насиченістю й неоднорідністю. У період суспільних змін та інтенсивного розвитку інформаційних технологій постійно змінюються умови існування

людини у світі. А це призводить до того, що сучасна людина змушена адаптуватися до нових умов і вимог, що висуває до неї суспільство, наука, техніка. З кожним роком ускладнюються й змінюються умови різних видів

професійної та навчальної діяльності, з'являються нові професії, висуваються підвищені вимоги до кожної людини. У таких умовах особистість стоїть перед необхідністю змінювати свої форми поведінки, життєві орієнтації, цінності, своє ставлення до життя загалом, змушена переглядати свій досвід і життєві установки. Постає проблема адаптації особистості до суспільних змін, вимог та умов сучасного життя. Набуває своєї актуальності й проблема формування соціальних стереотипів, зокрема професійних стереотипів, оскільки суспільні трансформації здійснюють вагомий вплив на людську діяльність загалом.

У період суспільних змін і перетворень актуалізується проблема формування стереотипів, шаблонів мислення, патернів поведінки тощо. Це зумовлено, зокрема, і підвищеним потоком інформації на особистість, і необхідністю виконання безлічі справ, як правило, в обмежені терміни. Тому існування старих і формування нових стереотипів у таких умовах є незаперечним явищем. Стереотипи існують у будь-яких суспільствах, тому що спрощують людське існування в процесі сприйняття соціальних процесів і явищ усталеними образами, шаблонами, що сформувалися у свідомості.

Проблема формування професійних стереотипів цікавила науковців давно і продовжує привертати увагу багатьох сучасних дослідників. Зумовлено це в основному й загальними суспільними змінами, і розвитком комунікативних та інформаційних технологій, і змінами умов різних видів професійної діяльності людини тощо. Загалом професійні стереотипи можна визначити як узагальнені, схематизовані переконання людей стосовно членів будь-якої професійної групи.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Теоретико-психологічний аналіз сучасних досліджень засвідчив, що проблема формування стереотипів і явище стереотипізації в період суспільних змін і перетворень цікавлять багатьох дослідників. Феномен стереотипу активно представлений у сучасних наукових дослідженнях таких авторів: О. Блинової, Л. Потапенко, Л. Огородник, О. Химович, О. Самкової та ін.

Стереотипи в уявленнях про професійну діяльність психологів вивчали С. Беляєв, І. Кавецький, І. Коверзнева й ін. Результати багатьох досліджень свідчать про те, що стереотипи мають безпосередній вплив на особистість і є одним із важливих чинників формування професійної ідентичності, яка заснована на інтересі до роботи, компетентності й забезпечує успішну самореалізацію особистості в професії, дає їй змогу реалізувати свій професійний потенціал (Т. Березіна, І. Григорович, О. Єрмолаєва, В. Зливков, Т. Міщенко, Л. Шнейдер та інші). Варто зазна-

чити, що вивчення уявлень студентів, зокрема й майбутніх психологів, про професійні стереотипи не втрачає своєї актуальності й потребує подальших досліджень, адже від сформованих уявлень студентів про свою майбутню професію багато в чому залежить успішність професійної діяльності в майбутньому.

Постановка завдання. Основними цілями статті є: 1) психологічний аналіз сутності професійних стереотипів в умовах суспільних трансформацій; 2) висвітлення результатів емпіричного дослідження, що стосуються вивчення уявлень про професійні стереотипи в студентів-психологів.

Виклад основного матеріалу дослідження. Розглянемо погляди науковців щодо проблеми соціальних стереотипів та основні аспекти вивчення цієї проблеми. Так, О. Блинова наголошує на особливостях впливу соціальних стереотипів на становлення світоглядних орієнтацій особистості й зазначає, що психологічні причини формування соціального стереотипу як універсального компонента людської свідомості пов'язані з особливостями сприйняття навколишнього світу [1]. Л. Огородник у дослідженні розкриває сутність поняття «стереотип» і визначає основні шляхи подолання стереотипів у процесі підготовки педагогічних кадрів до інноваційної діяльності [4]. Л. Потапенко досліджує властивості, механізми та функціонування стереотипу як одного із засобів репрезентації «Іншого» [5]. О. Самкова приділяє увагу вивченню особливостей формування стереотипів професії в психологів, визначає основні джерела формування соціального стереотипу професії [6]. О. Химович визначає основні підходи, які є підґрунтям для наукового осмислення феномена стереотипізації як складника соціокультурного середовища [8].

Далі розкриємо сутність та основний зміст таких понять, як «соціальний стереотип» і «професійний стереотип». Поняття соціального стереотипу в соціальній психології розглядається як схематизована, спрощена характеристика соціальних об'єктів чи явищ, надзвичайно стійкий образ або уявлення про певний об'єкт, клас об'єктів чи соціальну групу. Щодо професійної сфери діяльності особистості, то вона також асоціюється зі сформованими соціальними стереотипами професії.

У. Ліппман виділив визначальну ознаку стереотипу – ригідність – жорстку фіксованість, конкретність, однозначність, стійкість. Стійкість будь-якого стереотипу, на його думку, зберігається за рахунок властивості людського розуму фіксувати факти, підтримувати стереотипи та відкидати інформацію, що суперечить їм [2, с. 61].

Загалом наукові дослідження дають змогу охарактеризувати стереотипи як певні спро-

щені, емоційно-оцінні когнітивні схеми психосоціальної взаємодії, яким притаманні такі властивості: емоційність та оцінення; неточність; ригідність до нової інформації; однозначність; узгодження (поділяються великою кількістю людей); аксіоматичність (стереотип сприймається на віру як об'єктивно існуюча даність соціальної реальності); співвіднесення з повсякденною свідомістю.

Отже, феномен «стереотип» являє собою спрощене уявлення про навколишній світ чи певні соціальні явища, які постають у свідомості індивіда як узагальнені та певним чином структуровані схеми. За допомогою стереотипів людина швидше сприймає й аналізує певне явище чи об'єкт, що допомагає їй краще орієнтуватися в навколишньому середовищі.

Завдяки працям психологів (К. Абульханова-Славська, В. Агеєв, О. Бодальов, В. Єлісеєв та інші) вводиться поняття образу-стереотипу професії як одного з видів соціального стереотипу, що характеризується схематизованим уявленням про тип особистості певної людської спільності. Тобто професійний стереотип є певним типом стереотипу соціального. Професійний стереотип можна визначити як певний образ професії, тобто узагальнений образ фахівця в певній сфері.

Досліджуючи професійні соціальні стереотипи-типажі, В. Петренко вважає, що соціальний стереотип виконує роль схематизованого уявлення про тип особистості – характерного представника певної професії. Професійним стереотипом-типажем є збірний образ уявлень про типового представника відповідної професії, який формується та підтримується як спеціалістом цієї професії, так й уявленнями про нього з боку інших людей [1]. Тобто професійні соціальні стереотипи є засобами категоризації інших людей і можуть бути певними еталонами, мірками самосвідомості.

Професійні стереотипи спрощують виконання діяльності, підвищують її визначеність, полегшують взаємини з колегами, надають професійному життю стабільності, сприяють формуванню досвіду, однак водночас є основою для утворення професійних деформацій особистості. На думку А. Маркової, «професійні деформації порушують цілісність особистості, знижують її адаптивність, стійкість, негативно позначаються на продуктивності діяльності» [3, с. 436].

Крім того, варто враховувати також вплив суспільних змін і перетворень на формування професійних стереотипів, адже такі зміни торкаються всіх сфер життєдіяльності людини, у тому числі й професійної, що загалом призводить до вдосконалення, а то й ускладнення різних сфер людської діяльності й підвищення вимог до її виконання з боку суспільства.

Отже, формування стереотипів у професійній діяльності відіграє як позитивну, так і негативну роль. Спочатку стереотипи прискорюють і підвищують ефективність роботи, але коли вони починають домінувати, тоді сприйняття ситуації стає спрощеним, узагальненим та упередженим, що знижує аналітичні здібності особистості, гнучкість мислення й уміння побачити ситуацію з іншого боку. Тому важливо, щоб професіонал усвідомив власний набір стереотипів, міг подолати деструктивні та розвивати конструктивні стереотипи, що сприяло б гармонійному професійному розвитку.

Далі розглянемо уявлення, які можуть формуватися в студентів-психологів щодо професійних стереотипів. Як свідчать дослідження науковців (О. Бондаренко, Т. Говорун, Є. Клімов, Н. Пов'якель, Т. Яценко та інші), більшість абітурієнтів, обираючи професію психолога, керується не стільки бажанням у майбутньому працювати з людьми, скільки мотивами вирішення певних особистісних труднощів. Проблема полягає в тому, що під час вибору майбутньої професії спрацьовує стереотипне її сприйняття, яке з часом може призводити до розчарування, оскільки уявний образ професії не збігається з реальністю.

Доречним у контексті розгляду проблеми професійних стереотипів буде висвітлення деяких результатів емпіричного дослідження, що стосуються вивчення уявлень про професійні стереотипи в студентів-психологів. Протягом 2017–2019 рр. проведено емпіричне дослідження, спрямоване на вивчення уявлень про стереотипи серед студентів різних курсів (1, 5 і 7 курс) Київського університету імені Б. Грінченка. У статті розглядаються лише окремі результати дослідження, що стосуються проблеми існування професійних стереотипів. На цьому етапі дослідження в опитуванні брали участь 37 осіб, із них – 6 чоловічої статі й 31 жіночої, що навчаються за спеціальністю «Практична психологія» [7].

Для дослідження уявлень про стереотипи в студентів – майбутніх психологів – розроблена авторська методика, яка включала питання-твердження, що охоплювали три основні складники уявлень про стереотипи, а саме когнітивний, емоційний і поведінковий.

Студентам необхідно було визначити власне ставлення до запропонованих тверджень: або повністю погодитися (відповідь: так), або частково погодитися (скоріше, так, ніж ні), або ж не погодитися (відповідь: ні), чи частково не погодитися (скоріше, ні, ніж так).

Проаналізуємо отримані в процесі дослідження результати за деякими питаннями-твердженнями, що стосуються професійних стереотипів. Для полегшення обробки результатів всі варіанти відповідей можна умовно поділити на дві групи: а) ствердні, або

позитивні (так; скоріше, так, ніж ні); б) заперечні, або негативні (ні; скоріше, ні, ніж так).

Питання-твердження «Професійні стереотипи можуть зашкодити професійній діяльності» стосувалося уявлень студентів про стереотипи професійної діяльності для з'ясування наявності знань у студентів про цю проблему. Відповіді на це питання-твердження показали наявність у студентів знань про професійні стереотипи (рис. 1). Так, із цим твердженням

погодилися 33 особи (так – 51,3%; скоріше, так, ніж ні – 37,8%), а не погодилися 4 учасники дослідження (скоріше, ні, ніж так – 10,8%).

Різними виявилися відповіді учасників опитування на наступне питання-твердження «Професійні стереотипи полегшують професійну діяльність», що також стосувалося проблеми професійних стереотипів (рис. 2). Більшість опитуваних (24 особи) не погодилися із цим твердженням (ні – 40,5%; скоріше, ні,

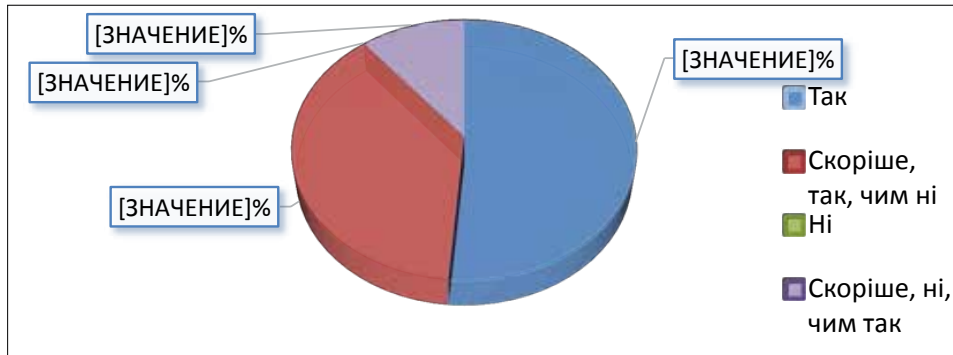

Рис. 1. Питання-твердження «Професійні стереотипи можуть зашкодити професійній діяльності»

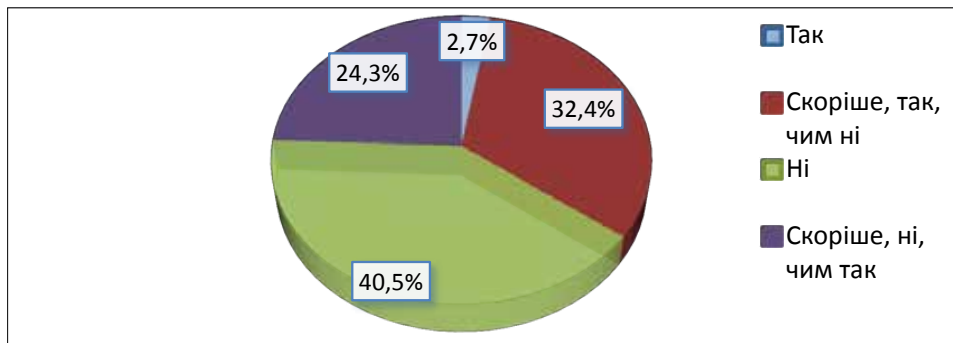

Рис. 2. Питання-твердження «Професійні стереотипи полегшують професійну діяльність»

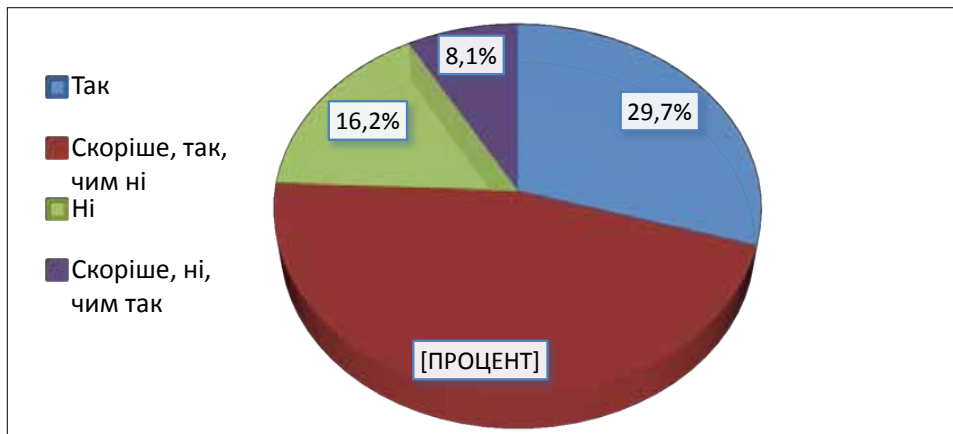

Рис. 3. Питання-твердження «Використання професійних стереотипів – це шлях до професійної деформації особистості»

ніж так – 24,3%). Позитивну відповідь на це твердження дали 13 осіб (так – 2,7%; скоріше, так, ніж ні – 32,4%).

На питання-твердження «Використання професійних стереотипів – це шлях до професійної деформації особистості» більшість учасників (28 осіб) дали позитивну відповідь (так – 29,7%; скоріше, так, ніж ні – 46%), не погодилися із цим твердженням 9 осіб (ні – 16,2%; скоріше, ні, ніж так – 8,1%). Отже, можна констатувати, що більшість опитуваних усе ж таки усвідомлюють тісний зв'язок між професійними стереотипами та професійною деформацією (рис. 3) [7].

Висновки з проведеного дослідження.

Проблема існування стереотипів у людському суспільстві не є новою, проте вона залишається актуальною, оскільки сьогодні висуває підвищені вимоги до кожної особистості, яка живе в інформаційному суспільстві в період суспільних змін. Суспільні трансформації здійснюють вплив на всі сфери людської діяльності, у тому числі й професійну, що актуалізує проблему формування професійних стереотипів.

Стереотипи в загальних рисах відображають уявлення про об'єкт або клас об'єктів, формують відповідні когнітивні структури індивіда, що зумовлює схематизацію образів певних об'єктів або явищ. Вони є відносно стійкими формами реагування особистості на конкретну ситуацію, впливають на її ставлення до об'єкта, що проявляється як на свідомому, так і несвідомому рівнях, частіше в умовах обмеженого часу чи браку інформації. Стереотипи є обов'язковими компонентами когнітивної сфери людини, мають психофізіологічне підґрунтя й впливають на формування оцінних суджень та уявлень про об'єкти.

Неоднозначна роль професійних стереотипів у професійній сфері діяльності особистості. Так, спочатку вони полегшують опанування професійною діяльністю, прискорюють і підвищують ефективність роботи, але згодом можуть стати шаблонними схемами, які звужують свідомість особистості, призводять до невинновданого спрощення в діяльності, негативно впливають на креативність і призводять до помилок.

Як засвідчили деякі результати проведеного емпіричного дослідження, більшість учасників опитування негативно ставиться до існування стереотипів у суспільстві, усвідомлюють тісний зв'язок між професійними стереотипами та професійною деформацією. Перспективними, на нашу думку, є подальші дослідження, спрямовані на вивчення механізмів формування професійних стереотипів у студентів, а також чинників, що впливають на цей процес.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Блинова О.Є. Роль соціальних стереотипів у становленні світоглядних орієнтацій особистості. *Психологія і особистість* : науковий журнал. Полтава : Полтавський національний педагогічний університет ім. В.Г. Короленка, 2015. № 2 (8). С. 58–70.
2. Липпман У. Общественное мнение / пер. с англ. Т.В. Барчуновой ; ред. переводы К.А. Левинсон, К.В. Петренко. Москва : Институт Фонда «Общественное мнение», 2004. 384 с.
3. Наследов А.Д. Математические методы психологического исследования. Анализ и интерпретация данных. Санкт-Петербург : Речь, 2007. 392 с.
4. Огородник Л.М. Стереотип як соціально-психологічний феномен у контексті підготовки педагогічних кадрів до інноваційної діяльності. *Педагогічний дискурс* : збірник наукових праць. Хмельницький : ХГПА, 2009. Вип. 6. С. 142–145.
5. Потапенко Л. Стереотип як засіб репрезентації «Іншого» в діяльності. *Наукові записки. Серія «Культурологія»* : матеріали VI Міжнародної наук. конференції «Культура в горизонті сталих і плинних ідентичностей» (12–13 квітня 2013 р., м. Острого). Острого, 2013. Ч. 2. С. 337–340.
6. Самкова О.М. Особливості формування стереотипів професії у психологів. *Гуманітарний вісник ДВНЗ «Переяслав-Хмельницький державний педагогічний університет імені Григорія Сковороди»*. Київ : Гнозис, 2016. Додаток 2 до вип. 36 «Проблеми емпіричних досліджень у психології». С. 69–76.
7. Ткачишина О.Р. Вивчення уявлень про стереотипи у студентів-психологів. *Теорія і практика сучасної психології* : збірник наукових праць. Запоріжжя, 2018. № 3. С. 146–150.
8. Химович О. Стереотип: теоретико-методологічні підходи до інтерпретації. *Соціальні технології: актуальні проблеми теорії та практики*. 2013. Вип. 59–60. С. 66–76.